

Ένα βιβλίο ορθόδοξης αισθητικής,

Χρυσόστομου Σταμούλη, *Κάλλος το Άγιον, Προλεγόμενα στη φιλόκαλη αισθητική της Ορθοδοξίας*, Εκδόσεις Ακρίτας

Προτού μιλήσει κανείς για το τελευταίο βιβλίο του Χρυσόστομου Σταμούλη με τίτλο *Κάλλος το Άγιον*, είναι νομίζω απαραίτητο να δωθούν κάποιες πληροφορίες για τον εν λόγω συγγραφέα, περισσότερες απ' αυτές που το εξώφυλλο του βιβλίου παρέχει. Αυτά τα περισσότερα στοιχεία που αφορούν τον Καθηγητή της Δογματικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, γνωρίζει όποιος ζει στη Θεσσαλονίκη τα τελευταία χρόνια ή τουλάχιστον παρακολουθεί με συνέπεια τα θεολογικά και πολιτιστικά πράγματα της πόλης.

Πρόκειται για τον μουσικό και μουσικοσυνθέτη-τραγουδοποιό, που κατάγεται από την Άφυτο της Χαλκιδικής και έχει στο ενεργητικό του ήδη τέσσερις δισκογραφικές δουλειές, στις οποίες είτε συνθέτει όλα τα τραγούδια ή τη μουσική είτε συμμετέχει με κάποιες δικές του συνθέσεις. Έχοντας σχέση φιλική, σχέση μαθητείας στο τραγούδι με τον εκλεκτό της Θεσσαλονίκης μουσικοσυνθέτη Σταύρο Κουγιουμτζή, τιμά και προκρίνει το έργο του παρουσιάζοντας το με ιδιαίτερο σεβασμό για πάνω από μια δεκαετία με τη χορωδία του. Ο Σταύρος Κουγιουμτζής προ διετίας ευχαρίστησε και δημόσια τον Σταμούλη για την αφοσίωσή του στο έργο του. Επιπρόσθετα, ο Σταμούλης υπήρξε για τον Κουγιουμτζή ένας από τους ανθρώπους, που συμβουλευόταν προκειμένου να συνθέσει το πιά ιδιαίτερο έργο της καλλιτεχνικής του πορείας, που περιλάμβανε μελοποιημένους εκκλησιαστικούς ύμνους το 1997.

Καταλυτικά, ως προς τον θεολογικό του χαρακτήρα αυτή τη φορά, φαίνεται να επηρεάζει τον Σταμούλη η σχέση και γνωριμιά του με τον Νίκο Ματσούκα. Στον Ματσούκα ο Σταμούλης βρίσκει το πάντρεμα της θεολογίας με τον πολιτισμό και τα αγαθά του, που μαρτυρούν την ζωντανή Εκκλησία και συμβάλλουν σε ένα ζωντανό θεολογικό λόγο. Ο Ματσούκας αναγνωρίζει το καλλιτεχνικό και θεολογικό ταλέντο του μαθητή του θεωρώντας τα και τα δυό μαζί χρήσιμα εργαλεία ενός πανεπιστημιακού δασκάλου και του παραχωρεί τη θέση του στο κύριο μάθημα της Δογματικής και Συμβολικής Θεολογίας στο Τμήμα θεολογίας. Ο Χρυσόστομος Σταμούλης πατώντας στα βήματα του δασκάλου του και έχοντας χρήσιμο όπλο την κατανόηση του έργου εκείνου, πορεύεται το δικό του δρόμο και έχει ήδη δώσει αρκετούς και αξιόλογους καρπούς θεολογικής κατάθεσης, η οποία λόγω του χαρακτήρα της είναι και μαρτυρία πολιτισμού. Αποκορύφωμα ίσως μιάς τέτοιας μαρτυρίας είναι το τελευταίο του βιβλίο *Κάλλος το άγιον*, που θα παρουσιαστεί πιά κάτω.

Ο Μάνος Χατζιδάκης, του οποίου η καλλιτεχνική παρουσία κοσμήει τον ελληνικό πολιτισμό του εικοστού αιώνα και τον οποίο ο Σταμούλης επικαλείται στο βιβλίο του, είχε πει πως ο ποιητής χρειάζεται να είναι ποιητής αληθινός και όχι εθελοντής ποιητής. (*Οδός Πανός*, Απρίλιος 2004, σ. 48). Οι προηγούμενες πληροφορίες που δόθηκαν για τον Χρυσόστομο Σταμούλη ήταν απαραίτητες πιστεύω για να διαφανεί αντίστοιχα, πως και ο συγκεκριμένος συγγραφέας δεν είναι απλώς θαυμαστής ή εθελοντής της τέχνης αλλά την ασκεί. Είναι λειτουργός της τέχνης και φαίνεται να ασχολείται με την θεολογία ως τέχνη, κατανώντας την ως τέτοια. (Βλ. Το άρθρο του, «Η τέχνη της Θεολογίας και η θεολογία της τέχνης», *Θεολογία και Τέχνη*, Εκδόσεις «Το Παλίψημστον», Θεσσαλονίκη 2000, σ.σ. 102-121). Επειδή η έννοια της τέχνης αποδεικνύεται να είναι θεμελιώδης στην προσπάθεια κατανόησης της ιδιομορφίας του εν λόγω δογματολόγου, γι' αυτό στο σημείο αυτό δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε αυτήν. Όλα τα προηγούμενα δικαιολογούν και την έντονη αίσθηση που ο αναγνώστης έχει όταν διαβάσει το τελευταίο βιβλίο του Σταμούλη· την αίσθηση ότι ο συγγραφέας ομιλεί προσωπικά, μοιράζεται την δική του αγωνία, πραγματοποιεί δηλαδή ένα είδος εξομολόγησης.

Η έννοια της ποίησης και του ποιητή, που έχει αναφερθεί με αφορμή τον Μάνο Χατζιδάκη, έχει να κάνει με την έννοια της συγγραφής και την λειτουργία που ασκεί ένας συγγραφέας, αν λάβει κανείς υπ' όψιν την πολύ ενδιαφέρουσα και εύστοχη θέση του Αμερικανού Νοβελίστα Wendell Berry. Ο προικισμένος Αμερικανός συγγραφέας υιοθετεί την άποψη ότι εργασία του συγγραφέως είναι «να το ποιεί καινούριο» (to make it new). Έτσι συνδέει το ρήμα ποιώ- ή φτιάχνω (make) με την έννοια του ποιητή, υπενθυμίζοντας την ελληνική ρίζα αυτού του νοήματος. Ο συγγραφέας μαθαίνει να ποιεί την εργασία του διαβάζοντας πρώτα ό, τι έχει γραφτεί, την κληρονομημένη δηλαδή γραπτή παράδοση και γνωρίζοντας το πώς έχει γραφτεί. Στη συνέχεια ανανεώνει τα μέσα της λογοτεχνίας-συγγραφής ώστε η κληρονομημένη παράδοση να γίνει εύληπτη, απευθυνόμενη στις σύγχρονες ανάγκες και περιστάσεις. (Βλ. Wendell Berry, *Life is a miracle*, Counterpoint, Washington, D. C. 2000, σ. 71). Ο Μπέρρυ θίγει μάλλον το θέμα της αφομοίωσης της παράδοσης που εμπεριέχει και το θέμα της πρωτοτυπίας. Η ειλικρινής αφομοίωση των παραδεδομένων που την ακολουθεί ο προσωπικός τρόπος εκφοράς τους συνιστά την πρωτοτυπία ή το καινούριο, που απευθύνεται στην σύγχρονη ανάγκη. Ο Χρυσόστομος Σταμούλης φαίνεται να ενστερνίζεται μιά τέτοια θεώρηση των πραγμάτων, ως προϋπόθεση για την λειτουργία της συγγραφής, αφού στην εισαγωγή του βιβλίου του δίνει εικόνα του Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, που είναι σχεδόν απόλυτα ομοούσια στο νόημά της με τα προαναφερθέντα σχετικά με την συγγραφή. Γράφει λοιπόν ο Σταμούλης εξηγώντας το εγχειρημά του στο τελευταίο έργο του:

Παλεύει...να φρεσκάρει πέτρες παλιές με τις οποίες χτίστηκαν και συνεχίζουν και σήμερα να χτίζονται σπίτια και Εκκλησίες. Είναι η εργασία που ο Πεντζίκης, ο κυρ Νίκος της Μητέρας Θεσσαλονίκης, συμβουλεύει τους νέους λογοτέχνες να κάνουν, και η οποία έχω την αίσθηση ότι ταιριάζει απόλυτα και στη σύγχρονή μας θεολογία. Τους προτρέπει, λοιπόν, «να πάρουν ένα μαστραπαδάκι και να βρέχουν τις πέτρες. Γιατί», συνεχίζει, «τί ωραίες που είναι οι πέτρες, τα χαλικιάκια, τα βοτσαλάκια (που λέει ο Τσιτσάνης) στην ακρογιαλιά! Κι όταν τα βγάζουμε και τα πάμε σπίτια μας, χάνουν τη λαμπεράδα και το χρώμα τους. Όταν η πέτρα αντικειμενοποιείται και δεν είναι μέσα στο αισθητότερο απ' τον αέρα περιβάλλον, κατάσταση ψυχική που είναι το νερό, τότε... Μα βρέξτε με λιγάκι νερό τις πετρίτσες! Αυτό πρέπει να κάνουμε οι νέοι, μέσα στους οποίους βέβαια εγώ είμαι νεώτερος...».

Αυτό που λογικά θα ακολουθήσει μετά τα όσα αναφέρθηκαν σχετικά με την συγγραφή και που τέθηκαν ως προϋποθέσεις της, είναι η απάντηση στο κατά πόσο ο Χρυσόστομος Σταμούλης είναι συνεπής με αυτά που προαναγγέλλει, αν δηλαδή ασκεί το είδος συγγραφής που φαίνεται να προκρίνει και με ποιό τρόπο το κάνει. Η απάντηση προκύπτει μάλλον αβίαστα. Ο Σταμούλης φαίνεται να είναι πιστός στην εργασία του ξανα-ζωντανέματος που προεξαγγέλλει. Επικαλούμενος την παλαιά και νεώτερη θεολογική παράδοση τεκμηριώνει την ύπαρξη της «φιλόκαλης αισθητικής» στην εκκλησιαστική ζωή και θεολογία. Η παρουσίαση των προσωπικών αναγνωσμάτων του συγγραφέα και των νοημάτων τους, έχει την σφραγίδα του και εδώ εννοώ την ξεχωριστή γλώσσα που τον χαρακτηρίζει· γλώσσα ειλικρίνειας, λαϊκή ως επί το πλείστον- που δεν γίνεται ωστόσο λαϊκίστικη. Ο λόγος του Σταμούλη έχει χαρακτηριστικά λογοτεχνικής γραφής που φλερτάρει θα έλεγε κανείς την απλότητα στοχεύοντας την αμεσότητα. Η γλώσσα του είναι συγχρόνως όργανο κριτικού, τολμηρού και μάλλον ουσιαστικού διαλόγου με απόψεις σύγχρονων του θεολόγων ή θεολογούντων, εκπροσώπων των τάσεων, που χαρακτηρίζουν την σύγχρονη θεολογία. Ο λόγος του αποκρυσταλλώνει συγκεκριαιώνοντάς τα, τα αποτελέσματα αυτού του διαλόγου, αναμένοντας ίσως την απόκριση ή την αντίρρηση, που θα γεννούσε άλλους σημαντικούς για τη σύγχρονη θεολογική-εκκλησιαστική αυτοσυνειδησία διαλόγους.

Ασκώντας λοιπόν ο Χρυσόστομος Σταμούλης τον ιδιόμορφο λόγο του- όχι τόσο συνήθη σε θεολογικά συγγράμματα- για να περάσω στην ουσία του συγγραφικού του εγχειρήματος- πραγματοποιεί συστηματική προσπάθεια να μιλήσει για το «καλόν κάλλος», όπως θα το ονόμαζε ο Ιωάννης Σιναίτης, (Βλ. *Κλίμαξ*, Έκδοσις Ιεράς Μονής Παρακλήτου, Ωρωπός Αττικής 1994, σ. 153) της εκκλησιαστικής ζωής και της θεολογίας που αυτήν περιγράφει. Από το «καλόν» και το

«κάλλος» παράγεται το σχήμα «φιλοκαλία και αισθητική» ή της «φιλόκαλης αισθητικής της Ορθοδοξίας». Αυτό που μάλλον ξενίζει δεν είναι ασφαλώς η μνεία της φιλοκαλίας αλλά της αισθητικής την οποία κάνει ο Σταμούλης. Έτσι ο συγγραφέας του *Κάλλους του Αγίου* προσπαθεί με τεκμήρια να παντρέψει την φιλοκαλία με την αισθητική. Αν θέλει ωστόσο κανείς να είναι πιο ακριβής, θα 'λεγε πως ο εν λόγω δογματολόγος υπενθυμίζει απλώς μία σχέση του «φιλόκαλου» με το «αισθητικό» που πάντοτε υπήρχε στο βίωμα της Εκκλησίας. Επιπλέον παρουσιάζει με τρόπο ζωντανό και περιπτώσεις εφαρμογής αυτού του σχήματος στην εκκλησιαστική ζωή. Με άλλα λόγια, πώς συναντάται η φιλόκαλη αισθητική στην πράξη και στον λόγο των φίλων του Θεού.

Η προσπάθεια του Σταμούλη μοιάζει σαν πορεία με σταθμούς, στους οποίους ο αναγνώστης συναντά ανθρώπους, που σάρκωσαν με τη ζωή και φανέρωσαν με τα συγγράμματά τους κάτι που να προσεγγίζει με τρόπο ιδιαίτερο την φιλοκαλία και την αισθητική. Ξεκινώντας αντίστροφα ο συγγραφέας μνημονεύει θέσεις του Κώστα Ζουράρι, ο οποίος φαίνεται να αποκλείει τη λειτουργία αισθητικής στα όρια της ελληνικής και ανατολικής παράδοσης. Γι' αυτόν υπάρχει η φιλοκαλία και μόνο. Ο Σταμούλης θα ανατρέψει τις θέσεις του Ζουράρι που τεκμηριώνουν κάτι τέτοιο και μέσω κυρίως μιάς διαφορετικής ανάγνωσης του Γιώργου Σεφέρη, τον οποίο ο Ζουράρις επικαλείται, θα φανερώσει φιλοκαλία και αισθητική σφιχτά δεμένες στον τρόπο ζωής της ελληνικής και της εν γένει ανατολικής χριστιανοσύνης.

Ακολούθως, ο Χρυσόστομος Σταμούλης μέσα από περιδιάβαση στις σελίδες του προσφάτα εκδοθέντος στα ελληνικά *Ημερολογίου* του Πατρός Αλέξανδρου Σμέμαν, θα αναδείξει την οικουμενική αισθητική της Εκκλησίας, μύστης της οποίας αποδεικνύεται ο θεολόγος της ρωσικής διασποράς. Αυτή η αισθητική αίρει το «ψευτοδίλημα», όπως το ονοματίζει ο Σταμούλης, «Ανατολή ή Δύση», αφού ομορφιά που οδηγεί σε δοξολογία και αλήθεια δεν είναι αποκλειστικό κτήμα κανενός στον κόσμο. Ο ίδιος εξάλλου ο Σμέμαν βίωσε την αλήθεια της Ορθοδοξίας στη Δύση. Ο Σμέμαν προβάλλεται επίσης ως φορέας εκκλησιαστικής εμπειρίας που δεν μπορεί να φανταστεί τις αισθήσεις έξω από την όποια εκκλησιαστική ζωή. Κλείνοντας το πρώτο μέρος της μελέτης του, ο Σταμούλης θα καταλήξει στον Νίκο Ματσούκα, του οποίου την θεολογική κατάθεση ομολογεί ως αφορμή για το *«Κάλλος το άγιον»*. Μέσα από παράθεση και εκδίπλωση των θέσεων του δασκάλου του και συνεπώς όσων αποτελούν αφορμή για αυτές τις θέσεις, όπως ο Καζαντζάκης και ο Έλύτης, ο συγγραφέας υπενθυμίζει τη σπουδαιότητα των «γεγυμνασμένων αισθητηρίων» για τη θέα του Θεού και τονίζει την οικουμενικότητα της θεολογίας και της αλήθειας πέρα από αποκλειστικότητες. Για το περί ου ο λόγος ζήτημα της αισθητικής ο Ματσούκας έρχεται να συγκεφαλαιώσει όλα τα προηγούμενα δείχνοντας, συγχρόνως, και τί μάλλον επιθυμούσε ο συγγραφέας του *Κάλλους* να προβάλει μέσα από την μέχρι αυτού του σημείου πραγμάτευση του θέματός του, ποιός θα ήθελε να είναι ένας από τους καρπούς της συγγραφικής του εμπλοκής με το θέμα της ορθόδοξης αισθητικής:

«Θα έλεγε κανείς ότι η αισθητική είναι μια διαρκής νίκη κατά του μετεωρισμού και του κατακερματισμού».

Στο κεντρικό κεφάλαιο, ο Χρυσόστομος Σταμούλης, βυθίζεται θα έλεγε κανείς στον χρόνο και ψηλαφεί την οντολογία της ορθόδοξης φιλοκαλίας και αισθητικής σε πατερικά συγγράμματα. Για έναν σωστό δογματολόγο η πατερική συμμαρτυρία πρέπει να θεωρείται απαραίτητη πάντα, όπως και στην προκειμένη περίπτωση του περί αισθητικής λόγου. Η πατερικές πάντως τοποθετήσεις αποδεικνύονται στην προκειμένη περίπτωση εκ των ων ουκ άνευ, αφού θέτουν την οντολογική βάση για την ορθόδοξη «φιλόκαλη αισθητική» που ο Σταμούλης επιχειρεί να περιγράψει. Πρώτος σημαντικός σταθμός του ο Άγιος Διονύσιος Αρεοπαγίτης και κατά βάση το έργο του *Περί Θείων Ονομάτων*. Ξεκάθαρα και περιεκτικά συγκεφαλαιώνει και προεκτείνει πιστά την διδασκαλία του Αρεοπαγίτη:

Όπως κι αν είναι πάντως, από τα λίγα που εδώ παρουσίασα, αντλώντας από το σπουδαίο και μεγάλο έργο του Αρεοπαγίτη, φαίνεται ότι η προοδευτική αφαίρεση στη θεολογική του σκέψη δεν καταλήγει σε κάποιο μηδενισμό ή

ιδεαλισμό· η πορεία δεν είναι αρνητική αλλά άκρως θετική. Στόχος του ανθρώπου είναι πάντα το «αποκεκρυμμένον κάλλος». Έτσι χωρίς καμιά αμφιβολία η εκ μέρους του άρνηση κάθε αισθητού, αλλά και κάθε νοητού, στην πορεία γνώσης του Θεού, δεν συνιστά σε καμιά περίπτωση άρνηση της αισθητικής, αλλά φανερώνει συνεχώς εδώ και τώρα το αίτημα μετάπλασής της, την προσπάθεια νέας νηματοδότησής της. Η άρνηση των συμβατικών και συνεπώς αντικειμενοποιημένων μορφών αισθητικής, που επιβάλλουν την ύπαρξή τους με τη διαίρεση, έτσι όπως σε πολλές περιπτώσεις αναπτύχθηκαν στη Δύση, αλλά κάποιες φορές και στην Ορθόδοξη Ανατολή, αποτελεί το μόνο δρόμο της σύγχρονης ορθόδοξης αυτοσυνεισησίας για την κατάληξη στην κατεξοχήν αισθητική, στην φιλόκαλη αισθητική που χαρίζει η κοινωνία με το «υπερούσιον καλόν», το «υπερούσιον κάλλος».

Στην πορεία ενασχόλησης του Σταμούλη με τα πατερικά κείμενα, προκειμένου να φανερώσει μέσα από την πατερική διδασκαλία «το συναμφότερον» της εκκλησιαστικής ζωής, που θέλει ολόκληρο τον άνθρωπο, ψυχή και σώμα, να μετέχει στην αίσθηση του Θεού, φιλοξενούνται Πατέρες όπως ο Γρηγόριος Παλαμάς ή ο Ιωάννης Δαμασκηνός. Η αναφορά όμως στον Μάξιμο Ομολογητή και σε ένα ειδικά κείμενό του (*Περί διαφόρων αποριών των Αγίων Διονυσίου και Γρηγορίου προς Θωμάν τον ηγιασμένον*, PG 91, 1248A-1249C.) είναι μάλλον η πιό καθοριστική και οδηγεί τον Σταμούλη σε ζωτικές σημασίας συμπεράσματα για την φύση της «φιλόκαλης αισθητικής»:

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι τούτο το κείμενο του Αγίου Μαξίμου...αποτελεί το τέλος κάθε ηθικισμού και κάθε προσπάθειας εκπνευμάτωσης του ανθρώπου. Από την άλλη, προφυλάσσει την Ορθοδοξία από φαινόμενα μετατροπής του ανθρώπου σε καθαρή ύλη, που κατά καιρούς παρουσιάστηκαν στην ιστορία του πολιτισμού και αναδεικνύει το ρεαλισμό και την αλήθεια των πραγμάτων των αγίων του Θεού. Για μιά ακόμη φορά, ο ολιστικός χαρακτήρας της ορθόδοξης θεολογίας λάμπει δια των αγίων του, των φίλων Θεού, και φανερώνει το απολεσθέν, όχι σε μια, αλλά σε πολλές περιπτώσεις, φιλόκαλον του τρόπου υπάρξεως των μελών του εκκλησιαστικού σώματος.

Θα έλεγα λοιπόν ότι στα πλαίσια μιάς τέτοιας θεολογίας, όπως αυτή εκφράζεται από τον άγιο Μάξιμο, ότι γίνεται στην ανθρώπινη φύση, είτε θετικό είτε αρνητικό, γίνεται διά του σώματος και των αισθήσεων του. Έτσι η λύτρωση του ανθρώπου δεν σχετίζεται με την κατάργηση του σώματος ή των αισθήσεων, αλλά με την καλή λειτουργία τους, με την καλή χρήση όλων όσα ο Θεός έπλασε κατά φύσιν, «κατά την καλώς γενησομένην αντιστροφήν εν Πνεύματι αγίω δια την χάριν του σαρκωθέντος Θεού»... Συνεπώς το ζητούμενο στην ορθόδοξη θεολογία δεν είναι η διαδικασία νέκρωσης των αισθήσεων, αλλά η προσπάθεια αποφυγής της αταξίας, που γεννά η διαίρεση αισθητών και νοητών και η οποία έχει ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα την αδυναμία του διαιρεμένου ανθρώπου με τον Θεό. Είναι περισσότερο από βέβαιο, λοιπόν, ότι ακόμη κι όταν γίνεται λόγος στα πλαίσια της πατερικής θεολογίας για νέκρωση των αισθήσεων, τούτη η νέκρωση αναφέρεται στην αυτονομημένη λειτουργία των αισθήσεων και του σώματος.

Καίριο θέμα που ο Σταμούλης θίγει και πραγματεύεται με πάθος και ακρίβεια, δίνοντας απάντηση σύμφωνη με μιά φιλόκαλη-ολιστική θεολογία, είναι αυτό που αναφέρεται στην αισθητική αλήθεια του ανθρώπου και το θάνατο. Ο καθηγητής της δογματικής, ανατρέποντας γραπτές θέσεις του Χρήστου Γιανναρά, που θέλει τον άνθρωπο μετά τον θάνατο να στερείται της «φυσικής του ατομικότητας», της «ψυχοσωματικής πραγματικότητας», και των «φυσικών δυνατοτήτων- ενεργειών» του, όπως η κίνηση, η νόηση, η μνήμη και οι αισθήσεις, διατυπώνει αρχικά το αποτέλεσμα μιάς τέτοιας θεώρησης «*Αυτό που μένει από τον άνθρωπο εν τέλει είναι το ανούσιο πρόσωπο και όχι ο όλος άνθρωπος. Ένα φάντασμα*». Πάλι δια της πατερικής οδού μέσω κειμένου του Αγίου Μαξίμου (*Περί διαφόρων αποριών* PG 91 1076B-1089B) ο Σταμούλης θα διατυπώσει την αλήθεια πιστή σε μιά αισθητική που καταφάσκει στην ενότητα την οποία προφανώς επιδιώκει να αναδείξει μέσα από τη συνολική προσπάθειά του:

Έτσι ο άνθρωπος φθάνει στην έσχατη «ηδονή», στο τέλος της πορείας των «κατά φύσιν ενεργειών» με τις κατά φύσιν ενέργειές του και εξάπαντος όχι χωρίς αυτές. Κανένας αφανισμός μα και κανένας σχετικισμός δεν είναι δυνατός, παρά μόνον η μεταμόρφωση. Θεώνεται ολόκληρος εξαιτίας της χάρις του ενανθρωπήσαντος Θεού· που σημαίνει «όλος μέν άνθρωπος μένων κατά ψυχήν και σώμα διά την φύσιν, και όλος γινόμενος Θεός κατά ψυχήν και σώμα διά την χάριν και την εμπρέπουσαν αυτώ διόλου θείαν της μακαρίας δόξης λαμπρότητα, μεθ' ήν ουκ έσται τι επινοήσαι λαμπρότερον ή υψηλότερον».

Στο τρίτο κεφάλαιο του *Κάλλους του Αγίου* ο συγγραφέας περνάει σε μιά παρουσίαση παραδειγμάτων συγκεκριμένων της εκκλησιαστικής ζωής, όπου το σχήμα της «φιλόκαλης αισθητικής» λειτουργεί. Πρόκειται για είδος επαλήθευσης στην έλλογη πράξη των φίλων της

Εκκλησίας και του Θεού, όσων ο Σταμούλης παρουσίασε σε επίπεδο οντολογικό. Τα παραδείγματα αυτά είναι σύγχρονα και τα βρίσκει κανείς στον εικοστό αιώνα. Η σύγχρονη μαρτυρία δεν έλειπε όμως και προηγουμένως από την συγγραφή του Χρυσόστομου Σταμούλη, όπου ομιλώντας κατά κύριο λόγο μέσα από τους Πατέρες της Εκκλησίας συνέδεε την αλήθεια των κειμένων τους με παραδείγματα σύγχρονων μορφών - τέκνων της Εκκλησίας, που βίωσαν και περιέγραψαν την ίδια αλήθεια με αυτήν που κατέθεσαν τα πατερικά κείμενα. Αυτή η σύνδεση λειτουργεί στο έργο του Σταμούλη ως ένα είδος έκπληξης, την σημασία της οποίας ο συγγραφέας ουκ ολίγες φορές μάχεται να αναδείξει με τα γραφόμενά του. Η έκπληξη αυτή είναι ακόμα πιο ανέλπιστα, όταν ο συγγραφέας βρίσκει ανθρώπους, όπως ο Διονύσης Σαββόπουλος μέσα από τα τραγούδια του, ή ο Γιώργος Θέμελης μέσα από την ποίηση του, να έχουν καταθέσει αφομοιωμένη την αλήθεια των Πατέρων. Η έκπληξη φυσικά αυτή είναι μεγαλύτερη για τους ανυποψίαστους μιάς θεολογικής τέχνης αυτού του είδους, τέχνη πρόσληψης, όπου οι πάντες και τα πάντα είναι αφορμή θεολογίας, όταν μαρτυρούν τη δοκιμασμένη αλήθεια του εκκλησιαστικού σώματος. Ο Χρυσόστομος Σταμούλης δεν ανακαλύπτει απ' ό,τι φαίνεται όψιμα μια τέτοια τέχνη αλλά την ασκεί και σε προηγούμενες θεολογικές του καταθέσεις. (Βλ. ενδεικτικά το άρθρό του, «Αισθητήρια γεγυμνασμένα» Ο αποκαλυπτικός λόγος του Αποστόλου των εθνών Παύλου στα κείμενα του Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη» *Άσκηση αυτοσυνειδησίας*, Εκδόσεις «Το Παλίμψηστον», Θεσσαλονίκη 2004 σ.σ. 13-29· «Τα τραγούδια στην Θεολογία του Νίκου Μασσούκα», *Άσκηση Αυτοσυνειδησίας*, Εκδόσεις Παλίμψηστον, Θεσσαλονίκη 2004, σ.σ. 45-53)

Έτσι, στο τελευταίο κεφάλαιο βιβλίου του, ο Σταμούλης φιλοξενεί αρχικά, δείγματα φιλόκαλης αισθητικής από κείμενα του ποιητή και πεζω-γράφου της Θεσσαλονίκης Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη. Από τα κείμενά του ο Χρυσόστομος Σταμούλης θα φανερώσει την Εκκλησία ως πραγματικότητα αποκαλυπτόμενη και εκτός των ορίων του συγκεκριμένου και δοκιμασμένου τρόπου, διά του κόσμου και της κτίσεως. Ο Θεός κινείται ελεύθερα και αποκαλύπτεται ποικιλοτρόπως στον άνθρωπο με την αληθή πρόθεση και τα στίγματα της μετάνοιας. Επιπρόσθετα μέσω του Πεντζίκη ο Σταμούλης θα τονίσει ότι κάθε προσπάθεια για όραση της αλήθειας, του ωραίου και του θαύματος, από όπου και αν ξεκινάει, έστω και αν οδηγήσει σε σχετικού είδους μεταμόρφωση, δεν πρέπει να υποτιμάται ή να θεωρείται αμελητέα. Στην αναφορά του Χρυσόστομου Σταμούλη στον Γέροντα Σωφρόνιο του Essex, που ακολουθεί, ο συγγραφέας αποδεικνύεται να έχει τόλμη συγγραφική και θεολογική, όταν εκφράζει την άποψη ότι σημαντικότερη περίοδος της ζωής του θεολόγου, που κοσμήει την θεολογία του εικοστού αιώνα, είναι η πρώτη αυτή της αναζήτησης και της περιπλάνησης. Την αποψη του αυτή τεκμηριώνει με επιχειρήματα. Στα πλαίσια της πραγμάτευσης του θέματος, «Η μνήμη του θανάτου και η 'σύγκρουση' με το πάθος της ζωγραφικής» στη ζωή του Γέροντος Σωφρονίου, ο συγγραφέας διατυπώνει ερωτήματα ζωτικής σημασίας για την εκκλησιαστική ζωή και την ορθόδοξη θεολογία. (άκρως σημαντικό είναι πάντως, να είναι κάποιος συγγραφέας σε θέση να διατυπώνει τις σωστές ερωτήσεις και πολλές φορές ένδειξη της ορθότητας των ερωτήσεων είναι αν οδηγούν σε άλλες ουσιαστικές ερωτήσεις, (βλ. Wendell Berry, "The failure of war", *Citizenship Papers*, SHOEMAKER & HOARD, Washington, DC, σ. 29). Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε νομίζω να υποστηρίξει κανείς ότι η προσφορά του *Κάλλους του Αγίου* είναι μεγάλη για τον αναγνώστη και μόνο από τα ερωτήματα που σε αυτό θα δει διατυπωμένα. Είναι ερωτήματα που βασανίζουν σήμερα κάθε πνεύμα ανήσυχο, που δυσκολεύεται να συμβιβαστεί και να ζήσει με αλήθειες δεδομένες, που είναι τελικά μισές, επειδή έτσι της άκουσε ή τις παρέλαβε. Ερωτά λοιπόν ο Σταμούλης:

Τελικά η μνήμη του Θεού και η προσευχή είναι αλήθειες εξαρτώμενες από εξωτερικούς παράγοντες, από κλειστά σχήματα προσδιορισμού και περιορισμού του τρόπου υπάρξεως; Μπορούν να ανθίσουν σε κοινωνία με άλλες διαμεσολαβητικές πραγματικότητες; Αν ναι, πώς, και αν όχι γιατί; Μήπως η Ορθοδοξία μέσα από τέτοιους δρόμους φανερώνεται ως μία Εκκλησία των στερήσεων και της ερήμωσης για χάρη του Θεού; Μήπως ο Θεός της

Ορθοδοξίας κινδυνεύει τον κίνδυνο του εγωκεντρισμού και της αποκλειστικότητας; Και εάν η απάντηση σε ένα τέτοιο ερώτημα είναι καταφατική, τότε ο Θεός γιατί δημιούργησε την κτίση και τον άνθρωπο; Και γιατί ο άνθρωπος φτιάχθηκε ελεύθερος, σε τί του χρησιμεύει μία ελευθερία την οποία πρέπει να πετάξει για να συναντήσει το αποκαλυπτόμενο;

Η πορεία ανίχνευσης της φιλόκαλης αισθητικής του Χρυσόστομου Σταμούλη κορυφώνεται με την ήρεμη φωνή του μυστικού θελόγου του εικοστού αιώνα, Γέροντος Πορφυρίου Κουσοκαλυβίτη, μέσα από το βιβλίο *Βίος και Λόγοι*, σε παράλληλη ανάγνωση με την *Αισθητική Θεωρία* του Theodor Adorno. Ο Γέροντων παρουσιάζεται μέσα από τα λόγια του μύστης της θεωρίας της κτίσεως ενωμένης με τον Κτίστη της, που χαίρεται την φυσική ομορφιά και σχετίζεται με αυτήν αγαπητικά και δοξολογικά, διακηρύσσοντας πως, «όποιος θέλει να γίνει χριστιανός, πρέπει πρώτα να γίνει ποιητής». Και ποιητής για τον Κουσοκαλυβίτη είναι αυτός που ξέρει «να βλέπει» και να αισθάνεται τα πάντα, «να αγαπάει» και «να πονάει».

Ο Κουσοκαλυβίτης και η ζωή του ήταν για τον Σταμούλη το εισοδικό στο «Επίμετρο» που το ονοματίζει «Οι Άγιοι και οι ποιητές ίσως», φράση κλεμένη από το θεατρικό έργο του Θόρντον Ουάιλντερ «Η μικρή μας πόλη». Στο επίμετρο του έργου γίνεται πτό άμεσος και απευθύνεται ευθέως στους αναγνώστες του μιλώντας για τα μικρά πράγματα της ζωής, που η αίσθησή τους οδηγεί στη βίωση της «φιλόκαλης αισθητικής», την οποία προσπάθησε να συστήσει στους αναγνώστες του. Έτσι, ένα βιβλίο, όπου οι ποιητές και οι Άγιοι συμπορεύονται αποκαλύπτοντας και την σχέση αληθινής ποιήσεως και αληθινής αγιότητας, για να αρθρωθεί ο λόγος της «φιλόκαλης αισθητικής», τελειώνει. Συνθέτοντας τη μαρτυρία των Πατέρων που άσκησαν τέχνη θεολογίας με τα έργα των ποιητών της κάθε τέχνης- ο ποιητικός βίος είναι ίδιον κάθε καλλιτέχνη- ο Σταμούλης επιβεβαιώνει με την προσπάθεια του του λόγου το αληθές, παρουσιάζοντας έργο φιλόκαλο και καλαίσθητο και στην μορφή και στο περιεχόμενό του.

Να ακολουθήσει πάντως ο αναγνώστης την πορεία της σκέψης και του δημιουργικού λόγου του καθηγητή της δογματικής δεν είναι εύκολο, απαιτεί προσήλωση και διάθεση να συμπορευθεί μαζί του. Πιθανή δυσκολία που θα συναντούσε ο αναγνώστης, όχι κατ' ανάγκην ο θεολογικά ανυποψίαστος, στην προσπάθεια κατανόησης του περιεχομένου του *Κάλλους*, είναι τα πολλά θέματα με τα οποία ο Σταμούλης καταπιάνεται εντάσσοντάς τα στο πλαίσιο της *φιλόκαλης αισθητικής*. Σε πρώτη φάση αναρωτιέται κανείς για το πώς όλα αυτά τα θέματα συνδέονται μεταξύ τους και εάν όντως εντάσσονται στο πλαίσιο που ο τίτλος του έργου ορίζει. Ίσως αργότερα αρχίζει να διακρίνει τους συνδέσμους και τις σχέσεις και αυτές να γίνονται πτό προφανείς. Ίσως επίσης να έκανε ευκολότερη την κατανόηση της πορείας της σκέψης του συγγραφέως η γνώση της προηγούμενης θεολογικής του κατάθεσης. Ωστόσο, το *Κάλλους* πιστεύω πως πρέπει να ειδωθεί όπωσδήποτε ως *εισαγωγή*, και μόνο, σε μία *φιλόκαλη αισθητική* της ορθοδοξίας και όχι ως ο τελευταίος λόγος για αυτήν. Θα περίμενε κανείς από τον συγγραφέα του εν λόγω έργου, να εμβαθύνει στο εγγύς μέλλον στα νοήματα αυτής της εισαγωγής του ακόμα περισσότερο. Να αναδείξει καθαρότερα το δεσμό που ενώνει τα θέματα που αγγίζει και για τα οποία ο ίδιος φαίνεται να γνωρίζει γιατί τα εντάσσει στο πλαίσιο της *φιλόκαλης αισθητικής*.

Τελικά, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί, ότι η αισθητική του *Κάλλους του Αγίου* είναι αισθητική ενότητας και κατά συνέπεια οικουμενικότητας. Είναι βιβλίο οικουμενικό, αφού καταβάλλει προσπάθεια να μεταφέρει αλήθεια ακέραια ματιάς ανθρώπου και κόσμου, που δεν μπορεί παρά να αφορά κάθε χριστιανό και κάθε άλλο άνθρωπο. Άλλωστε για τη μαρτυρία του βιβλίου κλήθηκαν φωνές ανθρώπων που έχουν αλήθεια να ομογήσουν, από χώρες, παραδόσεις και τρόπους ζωής διαφορετικούς.

Την συνεισφορά του συγκεκριμένου έργου του Χρυσόστομου Σταμούλη δεν παραλείπει να αναφέρει, δείχνοντας κιόλας ότι έχει αφομοιώσει τις βασικές συντεταγμένες της προβληματικής

του, ο Νίκος Ματσούκας στο τελευταίο του σύγγραμμα. Ο τρόπος της αναφοράς του είναι λιτός και ουσιαστικός:

Άλλωστε η πώση ήταν έτσι κι αλλιώς *ακαλής* και η θεραπεία της συνίσταται στην θεραπεία του *αρχαίου κάλλους*, κατά την ωραία εκκλησιαστική έκφραση. Γι' αυτό η αγιοσύνη, συν τοις άλλοις, είναι ντυμένη φωτεινό κάλλος, όπως με ενδιαφέροντα στοιχεία της παράδοσης απέδειξε ο Χρυσόστομος Σταμούλης με το έργο του, *Κάλλος το άγιον*. Ακόμη και οι συγγραφείς Συναξαρίων, καθώς κανούν λόγο για γυναίκες άγιες και μαρτύρισσες, σημειώνουν με έμφαση ότι διακρίνονταν *για το κάλλος της ψυχής και την ωραιότητα του σώματος*. Αξίζει να σημειώσει κανείς ό, τι παρ' όλη την πτωτική και μεταπτωτική εισβολή της *ασκήμιας*, κανένα κτίσμα δεν χάνει τελειώς την ομορφιά του – και αυτοί οι δαίμονες έχουν *μοίρα αγαθού* κατά την πατερική θεολογία. Έτσι η Ορθόδοξη Εκκλησία μπορεί να προβάλλει τη *φιλόκαλη αισθητική* της ζωής και των έργων της, χωρίς ν' απορρίπτει εξολοκλήρου την αισθητική της δυτικής παράδοσης, στον εκκλησιαστικό χώρο και στην ευρύτερη πολιτιστική δημιουργία. Αν συμβεί μια τέτοια απόρριψη τούτο θα σημαίνει ότι η Δύση είναι δημιουργία και πραγματικότητα ενός άλλου Θεού! (Βλ. Νίκου Ματσούκα, *Οικουμενική Θεολογία*, Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2005).

Αν το *Το κάλλος το άγιον*, το πρώτο ίσως βιβλίο ορθόδοξης αισθητικής τουλάχιστο στον ελληνικό χώρο, δεν είναι από τα κορυφαία θεολογικά συγγράμματα των τελευταίων χρόνων, είναι πάντως βιβλίο που αξίζει να διαβαστεί ως αφορμή προβληματισμού προς την κατεύθυνση μιάς θεολογίας και εκκλησιαστικής ζωής ανθρωπινότερης και θετικότερης, κάτι που η ίδια η σύγχρονη θεολογία φαίνεται τις τελευταίες δεκαετίες να επιδιώκει και να προτείνει και που οι άνθρωποι περιμένουν από την Εκκλησία και την θεολογία να αναδείξει.

Παναγιώτης Θωμά
Υπ. Διδ. Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ..

